

תוכנית לימוד לסמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

"מורנו" להחזיר עטרה ליושנה

סמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

מכון גבוה
ללימודי היהדות
ירושלים

יסודות ומבוא להלכות תפילה (יחידה 5)

זמני תפילות מנחה וערבית

יחידה מספר 5

- בשיעור הקודם למדנו על זמן תפילת שחרית. בשיעור זה נלמד על זמני תפילות מנחה וערבית. בשיעור הקודם למדנו שתפילת המנחה מבוססת על זמני קרבן התמיד של בין הערביים. מצד שני, היא חלק ממערכת התפילות הסובבות את יומו של האדם. יחס זה מעלה מספר שאלות –**
- א. ביחס לתחילת הזמן – האם תחילת זמן מנחה, חצי שעה אחרי חצות, אינו מותיר את החצי שעה הזו כזמן פנוי מתפילה? האם בדיעבד ניתן להתפלל בשעה זו?**
 - ב. האם ישנה עדיפות להתפלל מנחה דווקא ב"תשע שעות ומחצה", במקביל לזמן שחיטת התמיד?**
 - ג. האם סוף זמן מנחה מקביל לזמן סיום הקרבת התמיד, או זריקת דמו וכדו', או שהוא מקביל לסיומו של היום? ממילא תעלה השאלה – האם סוף הזמן הוא הזמן בו סיימו להקריב את הקרבן, בשקיעה, או בצאת הכוכבים?**
 - ד. השאלה הקודמת תשפיע גם על הגדרת זמן תפילת ערבית. ויתרה מזו – האם יתכן שיהיה זמן שמתאים לשתי התפילות גם יחד?**

מנחה

משנה מסכת ברכות פרק ד משנה א

תפלת השחר עד חצות. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. תפלת המנחה עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה

מאימתי מתפללים מנחה בצהריים?

אין במשנה אזכור לתחילת זמן תפילת מנחה. בברייתא המובאת בגמרא כראה לכך שתפילות הוסמכו לקרבנות נאמר –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

מפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב? שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה, שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה ... ואיזו היא מנחה גדולה - משש שעות ומחצה ולמעלה; ואיזו היא מנחה קטנה - מתשע שעות ומחצה ולמעלה

ברייתא זו משקפת כבבואה את המשנה המפרטת את זמן הקרבת קרבן התמיד –

משנה מסכת פסחים פרק ה משנה א

תמיד נשחט בשמנה ומחצה וקרב בתשע ומחצה. בערבי פסחים נשחט בשבע ומחצה וקרב בשמנה ומחצה, בין בחול בין בשבת. חל ערב פסח להיות בערב שבת – נשחט בשש ומחצה וקרב בשבע ומחצה, והפסח אחריו

הגמרא מבארת מדוע מקריבים את קרבן התמיד בשעות הללו –

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף נח עמוד א

אמר רבא: מצוותו דתמיד משינטו צללי ערב. מאי טעמא - דאמר קרא בין הערבים - מעידנא דמתחיל שמשא למערב. הלכך, בשאר ימות השנה דאיכא נדרים ונדבות, דרחמנא אמר עליה חלבי השלמים ואמר מר: (עליה חלבי השלמים) - עליה השלם כל הקרבנות כולם - מאחרינן ליה תרתי שעי, ועבדינן ליה בשמונה ומחצה. בערבי פסחים, דאיכא פסח אחריו - קדמינן ליה שעה אחת, ועבדינן ליה בשבע ומחצה. חל ערב פסח להיות ערב שבת, דאיכא נמי צלייתו דלא דחי שבת - מוקמינן ליה אדיניה בשש ומחצה

תברותא פסחים דף נח עמוד א

אמר רבא: הזמן של שמונה ומחצה וכן הזמן של שש ומחצה הם תקנה מדרבנן. כי מדאורייתא מתחילה מצותו דתמיד משעה שינטו צללי ערב [משעה שמתחיל הצל לנטות למזרח מחמת נטית השמש למערב], דהיינו משעה שש ומחצה. מאי טעמא? דאמר קרא "בין הערבים" - מעידנא דמתחיל שמשא למערב, מזמן שמתחילה השמש לנטות למערב הוא זמנו של התמיד. הלכך - בשאר ימות השנה, דאיכא נדרים ונדבות, וצריכים להקריב אותם קודם תמיד של בן הערביים, היות דרחמנא אמר [ויקרא ו] בעולת התמיד של שחר "והקטיר עליה חלבי השלמים". ואמר מר [לקמן בעמוד ב] שמכתוב זה דרשינן: עליה [על עולת התמיד של שחר] - השלם הקרבת כל הקרבנות כולם! דהיינו: מצוה להשלים את עבודת כל הקרבנות דוקא על [אחר] עולת התמיד של שחר, ולא להשלים את עבודת הקרבת הקרבנות על [לאחר] תמיד של ערב. אלא, בזמן שבאים להקריב את התמיד של בין הערביים צריך שתושלם כבר עבודת הקרבנות כולם! ומשמעות הלימוד הזה הוא שאסור להקריב קרבנות אחר תמיד של ערב.

הילכך, אף על פי שהיה ראוי לשחוט את תמיד הערב מיד בתחילת זמנו משום "זריזין מקדימין למצוות", בכל זאת תקנו חכמים שלא לעשות כן. אלא, מאחריו ליה [לתמיד של ערב] תרתי שעי בשעתיים, כדי שיספיקו להקריב את כל הנדרים והנדבות קודם התמיד. ועבדין ליה לתמיד בשמונה ומחצה. ולכן, בערבי פסחים, דאיכא נמי הקרבת קרבן פסח, שזמנו אחריו של תמיד של בין הערביים [וכמו שיבואר להלן], והפסחים של כל העם הם רבים, וצריך להספיק לגמור את עבודות הפסח לפני שקיעת החמה, - מקדמינן ליה לתמיד שעה אחת. ועבדינן ליה בשבע ומחצה. ואם חל ערב פסח להיות ערב שבת, דאיכא נמי צלייתו של בשר הפסח, דלא דחי שבת [משום שאינה צורך גבוה אלא צורך הדיוט, ואפשר לצלותו מבעוד יום], וצריך להספיק לגמור גם את עבודות הפסח וגם את צלייתו אחרי התמיד לפני שקיעת החמה - מוקמינן מעמידים ליה לתמיד אדיניה על דינו מן התורה, שתחילת זמנו היא להשחט בשש ומחצה

אין אפשרות להקריב קרבנות נוספים אחרי הקרבת תמיד של בין הערביים. לכן היו מאחרים את הקרבתו ככל הניתן. בערב פסח, בו צריכים להספיק להקריב את קרבן הפסח אחרי התמיד, היו מקדימים אותו. כאשר ערב פסח יצא בשבת, היו מקדימים אותו ככל שניתן, בכדי להספיק להקריב ולצלות את כל הפסחים לפני כניסת השבת. רבא אומר שזמן תחילת תפילת מנחה היא "משינטו צללי ערב". לכאורה הכוונה היא שהשמש כבר עברה את מרכז השמיים, וניתן לומר שהיא נטתה לכיוון הערב-המערב. מהי הנטייה המדוברת? לכאורה אפשר להעלות שתי אפשרויות -

א. מרגע שהשמש עוברת את המרכז, הרי שהיא נטתה לכיוון המערב.

ב. כאשר ניתן לזהות נטייה.

לכאורה מדברי הרמב"ם נשמע כאפשרות השנייה -

רמב"ם הלכות תמידיו ומוספין פרק א הלכה ג

תמיד של בין הערבים שוחטין אותו משיאריך הצל ויראה לכל שהארץ, והוא משש ומחצה ומעלה עד סוף היום

הרמב"ם מדגיש את זאת שצריך שנוכל לזהות את מעבר השמש לכיוון מערב. בשעה זו הצל שאנו מטילים מתחיל להתארך יחסית לחצות היום.

במסכת יומא דנים על זיהוי זמן שחיטת התמיד. שם נשמע כאפשרות הראשונה -

תלמוד בבלי מסכת יומא דף כח עמוד ב

תנן: חל ערבי פסחים להיות בערב שבת - נשחט בשש ומחצה וקרב בשבע ומחצה. ונשחטיה מכי משחרי כותלי! - מאי קושיא? ודילמא כותלי דבית המקדש בשש ומחצה משחרי, משום דלא מכווני טובא!

רש"י מסכת יומא דף כח עמוד ב

מכי משחרי כותלי - חומות הפונות למזרח, שהלבינו מהנץ החמה הבאה מן המזרח ונוצצת עליהן, ובתחילת שבע שעות, שהחמה באמצע הרקיע בראש כל אדם - אינה עושה עמוד, אלא תחתיהן משחירין אותן הכתלים לפי שאין חמה נוצצת אלא בראש הכותל בעוביו, ומיצל חודו של שפת עוביו על זקיפת הכותל ומשחרת, מההיא שעתא נוטים צללי ערב, וקרוי ערב. דלא מכווני - לא הוּוּ זקופים בצמצום, ולפי שהחומה היתה רחבה מלמטה, והולכת ומתקצרת ועולה, ולפיכך אין חודו של שפת עוביו למעלה מיצל על זקיפתו להשחירו, עד שתימשך חמה למערב.

חברותא יומא דף כח עמוד ב

נשחטיה לתמיד כבר מכי משחרי כותלי, נשחוט את התמיד בערב פסח בחצות היום בדיוק, שאז מתחילים הכתלים להשחיר וקרוי "ערבי"! ולמה שנינו שהתמיד נשחט רק בשש ומחצה? דוחה הגמרא את קושית רב יוסף, לפי שאדרבה, יש לתמוה על רב יוסף: ומאי קושיא? ודילמא בענין הקרבת התמיד צריך שישחירו הכתלים שבבית המקדש, ששם קרב התמיד היות וכותלי דבית המקדש רק בשעה שש ומחצה משחרי, ולא קודם לכן, משום דלא מכווני טובא משום שאינם ישרים מאוד, לפי שעשו אותם רחבים למטה וצרים למעלה. ולכן, גם בחצות היום, בשעה שהשמש נמצאת בראשו של כל אדם, עדיין הכתלים מוארים באור השמש, שהרי אין שפת ראש הכותל שכזה מצלת על צידו. ורק בשעה שש ומחצה, שהחמה נוטה למערב, אז משחיר הצד המזרחי של הכתלים

הגמרא (רב יוסף) מציעה שהתמיד יישחט בחצות היום בדיוק, בכדי לאפשר עוד זמן להקרבת קרבן פסח. משמע מתשובת הגמרא שהיא מסכימה שעקרונית ניתן לשחוט את התמיד מחצות היום, אך יש קושי בזיהוי ודאי של זמן זה. ברם, האם באמת לא הייתה יכולת לכוון את כותלי המקדש?

ספר הישר לר"ת (חלק החידושים) סימן שח

משום דלא מיכווני. פירוש מפני שלא רצו לכוונם, שרוב שוחטי פסחיהן יראו חמה עומדת בראשם, ויאמרו: "משום פסחינו מיהרו התמיד קודם בין הערביים"

כלומר, מצד הדין ודאי שניתן לשחוט את התמיד החל מחצות, ואף יכלו לכוון את הכתלים. כפי שלמדנו לעיל, בדרך כלל התמיד נשחט מאוחר בצהריים. בערב פסח מבקשים להקדים את שחיטתו לזמן המוקדם ביותר שניתן. דא עקא שיש בעזרה אנשים הממתינים לשחוט את פסחם, ועלולים לטעות ולחשוב שבחרנו להקדים את הקרבת קרבן התמיד לפני חצות בגלל הלחץ. לכן עושים להיפך - ממתנים שיגיע זמן שברור שהוא אחרי חצות היום.

מן הדברים ברור שמעיקר הדין, זמן הקרבת קרבן הפסח הוא בחצות היום, אלא שמאחרים אותו מהטעמים הללו.

הרשב"ם מבאר שאנו איננו בקיאים דיינו בשעות היום –

תוספות מסכת נדה דף סג עמוד ב

פירש רשב"ם דאף על גב דאמר בתמיד נשחט (פסחים נח.) דזמן המנחה לכל המוקדם הוי משש שעות ומחצה ואילך, היינו משום דלא קים לן שפיר בשיעור שעות היום, אבל מן הדין הוא מתחילת ז'

מבחינת עיקר הדין, ר"ת והרשב"ם מסכימים שזמן הקרבת התמיד, מעיקר הדין, מתחיל בחצות היום.

❖ הרחבות – שיטת רש"י

בהלכות קרבן פסח גם הרמב"ם פוסק ש"בין הערביים" מתחיל בחצות היום –

רמב"ם הלכות קרבן פסח פרק א הלכה ד

שחיטת הפסח אחר חצות, ואם שחטו קודם חצות פסול

ניתן לבאר שבהלכות תמידין הרמב"ם מתאר את סדר העבודה במקדש, ובהלכות קרבן פסח הוא מבאר את ההלכה העקרונית.¹ אם נאמר כך, יצא שמן הדין יוצא ידי חובה החל מחצות, אך חכמים תיקנו שיקריבו רק אחרי חצות וחצי בכדי לוודא שאכן הקריבו אחרי חצות. כך עולה מתשובת הריף –

שו"ת הרי"ף סימן שכ

למה היתה תפלת המנחה משש שעות ולמעלה

תשובה: עיקר דבר זה וטעמו לפי שתפלות כנגד תמידין תקנום, וכתב "את הכבש אחד תעשה בבוקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים", מכי ינטו צללי ערב, והוא משש שעות ולמעלה שהיא מנחה גדולה שנתקנה במקום תמיד של בין הערבים, וכן שנינו "תמיד נשחט משש ומחצה"

כבר השואל שואל מדוע זמן תפילת המנחה משעה ששית. הרי"ף מבאר מדוע, ומביא את הסימוכין לזה מהנאמר במשנה שהתמיד נשחט משש ומחצה. כיצד משנה זו תומכת בדבריו? נראה שהרי"ף מבאר בדיוק כך – מעיקר הדין זמן התפילה הוא משעה ששית. את התמיד איחרו בחצי שעה בכדי לוודא שאכן הגיע הזמן. וכך עולה מדברי המגן אברהם –

מגן אברהם סימן רלג ס"ק ד

זמן מנחה מחצות היום ולמעלה, וילפינן מבין הערבים משינטה החמה למערב ואם כן הוי באמצע היום ממש וגם לרבנן שחרית עד חצות ממש ששוב אסור להקריב תמיד של שחר

דברי המגן אברהם החזירו בשיעור הקודם ביחס לסוף זמן תפילת שחרית. למדנו שעקרונית מדבריו עולה שאין זמן הפנוי מתפילה. עתה אנו מתייחסים לדבריו ביחס לתפילת מנחה – מצד הדין, זמן מנחה מתחיל החל מחצות.

הפרי חדש מרחיב את הדיבור והראיות לכך שזמן תפילת המנחה מתחיל בחצות, ואין זמן ביום בו אין אפשרות להתפלל תפילה כלשהי. מסקנתו מכך היא שזמן תפילת שחרית הוא עד חצות, ותחילת זמן מנחה הוא החל מחצות (עיי' דיון בשאלות אלה בשיעור הקודם) –

פרי חדש אורח חיים סימן רלג סעיף א

עיקרון של דברים, שזמנה העיקרי הוא מחצות היום ואילך, דהיינו מתחילת שעה ז' דעל כרחך מזמן זה מתחיל השמש לערום לבית מבואו ... והכי משמע ריש פרק תפילת השחר [ברכות כו, א] דמשני כולי יומא מצלי ואזיל, ואם איתא, הרי איכא חצי שעה דלא שייכא לא לתפילת שחרית ולא לתפילת תשלומין ... (כאן הוא מצטט את הגמרא במסכת יומא) אלמא שעיקר זמן תפילת המנחה מן הדין הוא מתחילת שבע ואילך, אלא שמפני שכותלי בית המקדש לא מיכווני ביה נשחט התמיד בשש ומחצה ... וכיון שתפילת המנחה נתקנה כנגד תמיד של בין הערבים אמרו בפרק תפילת השחר "ואיזו היא מנחה גדולה? משש שעות ומחצה ולמעלה", אבל אם התפלל מחצות היום ואילך דהיינו מתחילת שבע פשיטא דיצא ...

¹ יתכן ולפי הבנה זו "יוראה לכל שהאריך" אינו הגדרת זמן הנטייה, כמו שביארנו לעיל, אלא שהוא מכוון לנאמר במסכת יומא, שמציאותית יש להמתין עד שיהיה זיהוי ודאי שחציו השני של היום החל.

ברם בסוף דבריו הוא מציע – כשם שחכמים תיקנו שהתמיד לא יישחט לפני שש שעות ומחצה, כך תפילת המנחה תוקנה מראש מחצות וחצי –

מיהו יש לדחות כל אלו הראיות, דכי היכי דבתמיד מגזרת חכמים לא היה נשחט עד שש ומחצה, הוא הדין לתפילת מנחה שכנגד התמיד תקנוה

בשולחן ערוך משמע שאינו יוצא ידי חובה לפני שש שעות ומחצה –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג סעיף א

מי שהתפלל תפלת המנחה לאחר ו' שעות ומחצה ולמעלה, יצא

מגן אברהם סימן רלג ס"ק א

משמע דקודם לכן לא יצא, ואף על גב דבאמת זמנה אחר ו' שעות כדאיתא ביומא דף כ"ח מ"מ כיון דאין אנו בקיאים לא יצא

ברכי יוסף אורח חיים סימן רלג אות ג

אם התפלל מתחלת שעה שביעית לא יצא, כדמוכח מדברי מרן, ודלא כהרב בית יעקב דפסק דיצא. וכבר הפרי חדש עצמו אחר שהוכיח דזמנה מחצות, כתב דכי היכי דבתמיד מגזרת חכמים לא היה נשחט עד שש ומחצה, הוא הדין תפלת המנחה שכנגד התמיד תקנוה

יתכן ושאלה זו תלויה בשאלת אופי תקנת התפילות כנגד התמידים. האם הכוונה היא שהתפילה תתוקן כמקביל להלכות התמידים, או במקביל לעבודה שנעשתה במקדש? מצד הלכות התמידים, לכאורה אפשר להתפלל כבר מחצות היום. אך למעשה במקדש נמנעו מהקריב בשעה זו. לכאורה הש"ע מעדיף להיצמד לעבודה שנעשתה בפועל, ולא לדיני התמידים. אנו נשוב ונעמיק בשאלה זו כאשר נבחן את הזמן האידיאלי לתפילת מנחה.

אם כך, מקובל הוא שאין להתפלל לפני שעוברת חצי שעה אחרי חצות. אך אם אדם התפלל מיד אחרי חצות, האם עליו להתפלל שנית?

שער הציון סימן רלג ס"ק ו

באמת אף דאין אנו בקיאים ומשום זה אסור מקודם, מי גרע מספק התפלל או לא התפלל דאינו חוזר ומתפלל, ויש לדחות, דכיון שקבעו חז"ל זמני התפלות והם אמרו וי"ו ומחצה, הוי מתחלה כלא התפלל בזמנה. וצריך עיון למעשה

כף החיים סימן רלג ס"ק ב

כיוון דאיכא פלוגתא בזה, וקיימא לן בדרבנן ספק ברכות להקל, ורוב הפוסקים סבירא להו תפילה דרבנן, וגם הסוברים דאורייתא, אין מניין התפילות מן התורה אם כן, אם טעה והתפלל מנחה מתחילת שעה שביעית יש לומר שאינו צריך לחזור ולהתפלל

לסיכום:

הברייתא במסכת ברכות (דף כו ע"ב) תולה את זמן תפילת מנחה בזמן הקרבת התמיד. בין השאר עולה שתחילת זמן התמיד, ובהתאם לכך, זמן תפילת המנחה, הוא החל מחצי שעה אחרי חצות.

הגמרא במסכת פסחים (דף נח ע"א) תולה את תחילת זמן התמיד בנטיית צללי ערב.

מצד שני, במסכת יומא (דף כח ע"ב) הגמרא שואלת מדוע לא שוחטים ברגע שהכתלים משחירים, דהיינו, בהגיע חצות, עוד לפני שהצל מתחיל להאריך! הגמרא עונה שיש בעיה לכוון את הזמן. מהי הבעיה?

ר"ת מפרש שאנשים הרואים ששוחטים בשעה זו יחשבו שהקדימו ושחטו לפני חצות, לכן אסור להקריב עד שיהיה ניכר שעבר חצות. אך עולה שהזמן הראוי הוא חצות.

הרשב"ם אומר שיש לנו קושי לזהות את הזמן הנכון. מסקנתו זהה – מצד הדין הזמן הנכון הוא בחצות היום, בפועל יש להמתין חצי שעה, מטעם צדדי.

הרמב"ם מבאר שזמן זה הוא הזמן בו מתחילים לזהות את הארכת הצל הוא זמן התמיד. ניתן להבין את הצורך בזיהוי בשני אופנים –

א. הגדרת "בין הערביים" היא הזמן בו מזהים את הארכת הצל (ולא הגדרה אובייקטיבית של מעבר זמן חצות היום).

ב. מעיקר הדין זמן ההקרבה הוא בחצות, אך כפי שמבאר ר"ת, יש להמתין עד שאנשים יזהו את מעבר חצות היום.

הרי"ף פוסק בהתאם לדברים הללו – מעיקר הדין זמן המנחה הוא מחצות היום, בפועל יש להמתין עוד חצי שעה. כדבריו פוסק המגן אברהם.

הפרי חדש מציע שבאופן זה אכן אין זמן ביום הפנוי מתפילה – תפילת שחרית ניתן להתפלל עד חצות (עיין ביחידה הקודמת), תפילת מנחה החל מחצות, גם אם למעשה תיקנו להמתין. למעשה הוא אמר לבט אם לסמוך על כך בשעת הדחק. השו"ע והברכי יוסף פוסקים למעשה שלפני חצות וחצי לא יוצאים ידי חובת התפילה. מסתבר שחז"ל ביטלו את האפשרות לצאת ידי חובת התפילה בשעה זו. למעשה המשנה ברורה וכף החיים אומרים שאין להתפלל כך לכתחילה, אך אם טעה והתפלל אחרי חצות לפני מעבר חצי השעה, יצא ידי חובתו.

מנחה גדולה או קטנה?

כפי שלמדנו לעיל, בדרך כלל הקריבו את קרבן התמיד במשך השעתיים וחצי האחרונות של היום. התמיד הוקרב סמוך לחצות היום רק בערב פסח שחל בשבת –

משנה מסכת פסחים פרק ה משנה א

תמיד נשחט בשמנה ומחצה וקרב בתשע ומחצה. בערבי פסחים נשחט בשבע ומחצה וקרב בשמנה ומחצה, בין בחול בין בשבת. חל ערב פסח להיות בערב שבת – נשחט בשש ומחצה וקרב בשבע ומחצה, והפסח אחריו לאור זאת הגמרא מבחינה בין תפילת המנחה בעוד היום גדול, לבין מנחה כאשר נותר מעט מן היום –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

ואיזו היא מנחה גדולה - משש שעות ומחצה ולמעלה; ואיזו היא מנחה קטנה - מתשע שעות ומחצה ולמעלה

מהו הצורך בהבחנה זו?

כפי שלמדנו לעיל, המניע לדחיית הקרבת התמיד עד סוף היום הוא בכדי לאפשר יותר זמן להקרבת יתר הקרבנות. למעשה הקריבו את התמיד קודם שעה תשע ומחצה לעתים רחוקות בלבד.

כיצד תובנות אלו משפיעות על תפילת מנחה?

מצד אחד, ניתן לטעון שיש סיבה חיצונית לדחות את הקרבת התמיד, אך במהות אין הבדל בין הקרבת התמיד אחרי חצות לבין הקרבתו לקראת סוף היום. מצד שני, בפועל הקרבת התמיד סמוך לחצות נעשתה לעתים רחוקות. שימו לב לדברי רש"י, המפרש מדוע איחרו את הקרבת התמיד –

רש"י מסכת פסחים דף נח עמוד א

עליה חלבי השלמים - על תמיד של שחר השלם כל הקרבנות, ולא תשלמים על תמיד הערב, דלאחר תמיד הערב לא תקריב קרבן, לפיכך, אף על פי שזריזים מקדימין למצוות - התקינו לאחרה, כדי שיביאו נדריהם ונדבותיהן ויהא כשר להקריבן

יתכן והשאלה היא – האם התפילות תוקנו כנגד דיני הקרבנות, או שמטרת התפילות היא להזכיר לנו את הקרבנות. אם המטרה היא להוות תמונת מראה מקבילה לעבודת המקדש, הרי שיש להקפיד על לוח זמנים דומה, גם אם מערכת השיקולים שלנו עשויה להיות שונה (לדוגמה – לנו אין צורך לשקול אם נוכל להקריב קרבנות נוספים אחרי תפילת מנחה). אם תקנת התפילות מקבילה ללכות הקרבנות, יתכן ודיני תפילת מנחה יהיו מקבילים לדיני קרבן התמיד. במידה ואין סיבה חיצונית לכך, אין צורך לדחות את הקרבת התמיד, וכך אין יתרון בדחיית תפילת המנחה. אם ניצמד לדברי רש"י, נאמר שבליט השיקול של נדרים ונדבות נוספים, ראוי להעדיף את השיקול של "זריזים מקדימים למצוות!".

ההבחנה בין "מנחה גדולה" ו"מנחה קטנה" יכולה להתפרש בהתאם.

לפי האפשרות הראשונה, יתכן ועיקר זמן המנחה הוא בזמן "מנחה קטנה", ומותר להתפלל "מנחה גדולה" רק בעת הצורך. לפי ההבנה השנייה, הבחנה זו בסך הכל משקפת את זמני הקרבת הקרבן, אך איננה מחייבת, ואדרבה – יתכן ויש להעדיף את השיקול של "זריזים מקדימים!".

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ב

כבר אמרנו שתפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו זמנה, ולפי שהיה התמיד קרב בכל יום בתשע שעות ומחצה תקנו זמנה מתשע שעות ומחצה והיא הנקראת מנחה קטנה, ולפי שבערב הפסח שחל להיות בערב שבת היו שוחטין את התמיד בשש שעות ומחצה, אמרו שהמתפלל מאחר שש שעות ומחצה יצא, ומשהגיע זמן זה הגיע זמן חיובה וזו היא הנקראת מנחה גדולה.

מלשון הרמב"ם בהחלט משמע שהזמן המועדף לתפילת מנחה הוא בתשע שעות ומחצה, בכדי שהמנחה תקביל לזמן בו הקריבו את קרבן התמיד. גם הנימוק של הרמב"ם בסוף ההלכה מפתיע – מותר להתפלל מנחה משש שעות ומחצה מפני שאז הקריבו את התמיד אחת לכמה שנים. לכאורה זהו סימן, ולא סיבה!

הסיבה היא שזהו זמן המנחה, ויש לכך ראייה, שהרי אחת לכמה שנים אכן הקריבו את התמיד בשעה זו. מדוע הרמב"ם תולה את תפילת מנחה גדולה בהקרבת התמיד בערב פסח שחל בשבת, ולא בהלכות התמיד? מדבריו לכאורה עולה כפי שהצענו – התפילות תוקנו באופן שיזכירו לנו את קרבן התמיד שנעשה בפועל, ואינן מייצגות את הלכות התמידין. לכן ההיתר להתפלל מנחה גדולה נובע מכך שכך נהגו בפועל, ולא מהלכות קרבן התמיד. מלשון הרי"ף משמע אחרת –

שו"ת הרי"ף סימן שכ

תפלות כנגד תמידין תקנום, וכתביב "את הכבש אחד תעשה בבוקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים", מכי ינטו צללי ערב, והוא משש שעות ולמעלה, שהיא מנחה גדולה, שנתקנה במקום תמיד של בין הערבים, וכן שנינו "תמיד נשחט משש ומחצה". ומי שלא התפלל אותה בזה הזמן, יש עליו להתפלל תפלת מנחה עד הערב, כמו ששנינו תפלת מנחה עד הערב

ראשית, הרי"ף מתבסס על עיקר הדין של התמיד, ולא על האופן בו התמיד הוקרב בפועל. עוד מלשונו משמע שראוי להתפלל כמה שיותר מוקדם, החל מתחילת זמן החיוב. מי שלא התפלל באותו הזמן, יכול להתפלל מאוחר יותר. לכאורה הרי"ף סובר שזמן המנחה מבוסס על הלכות התמיד. אמנם במקדש היה שיקול שהוביל לדחיית התמיד כמה שאפשר, אך שיקול זה אינו קיים ביחס לתפילת מנחה, ולכן יש להקדים את תפילת המנחה, כמו כל חובה הרובצת על האדם, שנכון להזדרז ולקיימה. הטור מבאר מדוע ההקדמה חשובה דווקא ביחס לתפילת מנחה –

טור אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלב

כשיגיע זמן תפלת המנחה יתפלל, ומאוד צריך לזוהר בה ... והטעם מפני שתפילת השחר זמנה ידוע בבקר, בקומו ממטתו יתפלל מיד קודם שיהא טרוד בעסקיו, וכן של ערב בלילה זמנה ידוע, בבואו לביתו והוא פנוי מעסקיו, אבל של מנחה, שהיא באמצע היום בעוד שהוא טרוד בעסקיו, צריך לשום אותה אל לבו ולפנות מכל עסקיו ולהתפלל אותה. ואם עשה כן שכרו הרבה מאד

מכיוון שתפילת מנחה היא באמצע היום, הטור אומר שנכון להתפלל אותה ברגע שיגיע זמנה. שיטה שלישית מבססת את הזמן האידיאלי לתפילת מנחה על דברי הירושלמי –

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת ברכות פרק ד הלכה א

אמר רבי יוסי לא הוקשה תפלת המנחה לתמיד של בין הערבים אלא לקטרת מה טעם [תהילים קמא ב] תכון תפילתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב ... אמר רבי יוסי בן חנינא ויהא חלקי עם המתפללים עם דמדומי חמה² מה טעם [שם לב ו] על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא מהו לעת מצוא לעת מצויין של יום אחוי דאימיה דרב אדא הוה מצוייר גולתיה דרב בצומא רבא א"ל כד תיחמי שמשא בריש דיקלי תיהב ליה גולתי דנצלי דמנחתא

ידיד נפש ברכות פרק ד הלכה א

אחוי דאימיה אח של אימא דרב אדא, הנה מצנייר גולתיה דרב בצומא רבא לאחר תפילת מוסף ביוה"כ, רב פשט את גלימתו והאח של אימא של רב אדא היה שומר את הגלימה של רב בצום הגדול אמר ליה, כד תיחמי שמשא בריש דיקלי תיהב ליה גולתי דנצלי דמנחתא ואמר לו רב, כשתראה את השמש בראש הדקל, תן לי את הגלימה ואתפלל מנחה כאשר השמש בראש האילנות, כי מצווה להתפלל בין שחרית בין מנחה, עם דמדומי חמה וכך מבאר ר"ח את המנהג –

הגהות מיימוניות הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ד

כתב רבינו חננאל: ועכשיו נהגו כל ישראל כרבנן להתפלל מנחה עד הערב וכרי יוסי דאמר בירושלמי ... ואף על גב דשעת תפלת מנחה משש שעות ומחצה ולמעלה עד הערב, מאן דמצלי מפלג מנחה קטנה ולמעלה טפי עדיף מן הירושלמי עולה שיש להעדיף להתפלל מנחה סמוך לשקיעה ככל הניתן, וכך פוסק ר"ח. השו"ע פוסק כרמב"ם –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג סעיף א

מי שהתפלל תפלת המנחה לאחר ו' שעות ומחצה ולמעלה, יצא. ועיקר זמנה מטי' שעות ומחצה ולמעלה הפוסקים נוטים להמשיך את הכיוון של הרמב"ם. עיקר הזמן הוא לקראת סוף היום, אך כמובן שיוצאים ידי חובה החל משש שעות ומחצה –

² גם במסכת ברכות בבלי (דף כט ע"ב) נאמר שיש עניין להתפלל עם דמדומי חמה, ברם שם הדברים פחות מפורשים על תפילת מנחה

משנה ברורה על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג ס"ק א

עיקר זמן תפלת המנחה לכתחלה הוא מט' ומחצה ולמעלה כנגד התמיד שהיו מקריבין בכל יום ומי"מ אם התפלל משש ומחצה ולמעלה יצא אחרי דעיקר זמנו של תמיד מדאורייתא מתחיל מאותו זמן ויש מהראשונים שמקילין לכתחלה משש שעות ומחצה ולמעלה ועכ"פ אם רוצה לאכול או לצאת לדרך או שעתה יוכל להתפלל עם הצבור ואם ימתין על מ"ק לא יהיה לו מנין לכו"ע מותר להתפלל לכתחלה משש שעות ומחצה ולמעלה

פסקי תשובות אורח חיים סימן רלג אות ב

לצורך מניעת ביטול תורה מותר לכתחילה להתפלל מנחה גדולה, ולכן נוהגים בישיבות קדושות ובכוללים להתפלל מנחה גדולה, שבכך סדרי הלימודים מנוצלים כהוגן ללימוד תורה. אבל כשאין סיבה מהסיבות הנ"ל מהנכון לחשוש לדברי הרמב"ם והשו"ע והמג"א ועו"פ ולהקפיד על מנחה קטנה, וכן מצינו אצל רבים מגדולי הדורות להקפיד בכך, והיו מהזרים להתפלל סמוך לשקיעת החמה, וכפי מנהג האר"י ז"ל, אם כי מאידך מצינו לגדולי עולם שהיו מתפללים דווקא מנחה גדולה, וכל הלבבות דורש ה'. ובכל ענין הדבר ברור ופשוט, שאף המקפיד תמיד להתפלל מנחה בשעת מנחה קטנה, אם נמצא במקום שאין לו מנין אלא בעת מנחה גדולה, מוטב שיתפלל בזמן מנחה גדולה בציבור מאשר שיתפלל בזמן מנחה קטנה ביחידות.

לסיכום:

במשנה במסכת פסחים (פרק ה משנה א) נאמר שהתמיד בדרך כלל מוקרב בתשע שעות ומחצה, ובערב פסח, בו יש צורך להקדים את הקרבנות, מקריבים אותו בשש שעות ומחצה. במקביל לכך, בגמרא (מסכת ברכות דף כו ע"ב) נאמר שזמן מנחה גדולה הוא בשש שעות ומחצה, ומנחה קטנה הוא מתשע שעות ומחצה. רש"י (על מסכת פסחים דף נח ע"א) מבאר שאמנם היה נכון להקריב את התמיד בשעה המוקדמת ביותר (שש שעות ומחצה), שהרי זריזים מקדימים למצוות, אך מכיוון שאין אפשרות להקריב קרבנות נוספים אחרי תמיד של בין הערביים, היו דוחים את הקרבנות.

שיקול זה איננו קיים ביחס לתפילת מנחה. בהתאם לכך, הרי"ף (והרא"ש) פוסקים שיש להעדיף את הקדמת המנחה ככל הניתן. הטור מרחיב ומבאר שתפילת מנחה היא תפילה העלולה להתפסס, שכן יש למצוא זמן באמצע היום להתפלל, ולכן עדיף להתפלל בהקדם האפשרי.

הרמב"ם, לעומת זאת, מבין שיש להקביל את זמן המנחה לאופן בו הקריבו את הקרבנות במקדש. לכן הרמב"ם פוסק שיש להעדיף להתפלל בזמן מנחה קטנה. השו"ע פוסק כדבריו, ובהתאם לכך הפוסקים נוטים לומר שבליט סיבה אחרת, יש להעדיף להתפלל מנחה קטנה (את מנהג הישיבות להתפלל מנחה לפני זמן מנחה קטנה הם מצדיקים בכך ששינוי לוח הזמנים יפגע בלימוד התורה, וכן על זו הדרך).

בירושלמי נאמר שתפילת המנחה הוקשה לקטורת, וכן שיש יתרון בתפילה בזמן דמדומי חמה. לאור זאת ר"ה פוסק שיש להעדיף את התפילה בסמוך לשקיעה.

סוף זמן מנחה ותחילת זמן ערבית**משנה מסכת ברכות פרק ז משנה א**

תפלת השחר עד חצות. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. תפלת המנחה עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה

מהו פלג המנחה?

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

תניא, רבי יהודה אומר: פלג המנחה אחרונה אמרו, והיא אחת עשרה שעות חסר רביע

כלומר, עד שעה ורבע לפני סוף היום.³

ביחס לסוף זמן תפילת שחרית נפסקה הלכה כרבי יהודה. רב חסדא מציע שנפסוק כך גם כאן –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כז עמוד א

אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: התם אמר רב כהנא הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבחירתא כוותיה, הכא מאי? אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. אמר רב חסדא: נחזי אנן, מדרב מצלי של שבת בערב שבת מבעוד יום - שמע מינה הלכה כרבי יהודה. אדרבה, מדרב הונא ורבנן לא הוו מצלו עד אורתא, שמע מינה אין הלכה כרבי יהודה! השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד

³ בהמשך השיעור, בהקשר של הגדרת סוף זמן מנחה, נעיר לגבי הגדרת "סוף היום".

ראשית נשים לב לשאלה. אם הלכה כרבי יהודה ביחס לשחרית, לכאורה יש לפסוק כמותו גם ביחס למנחה. מדוע?

ניתן להציע שהפסיקה כמותו ביחס לשחרית משקפת הבנה טובה יותר ביחס לסדרי הקרבת התמיד (כפי שלמדנו לעיל, לרבי יהודה הייתה עדות על כך), הבנה שתשליך גם על זמן תפילת מנחה.

❖ הרחבות – ביאור השאגת אריה לשאלתו של רב חסדא

לעיל למדנו שמערכת התפילות היא מערכת אחת. אמנם יש שלוש תפילות, ולכל אחת יש זמן מוגדר ונפרד מהאחרות, אך היא חלק ממערכת של תפילות. לאור הבחנה זו ניתן להציע שפסיקתו של רבי יהודה מתייחסת למערכת התפילות, ואינן פסיקות נפרדות ביחס לכל תפילה.

תובנה זו מתחזקת לאור ראיות הגמרא. במשנה זמן תפילת ערבית אינו מפורט. נאמר שאין לו קבע. הגמרא מוכיחה שזמן מנחה מסתיים בפלג המנחה מכך שרב התפלל תפילת ליל שבת ביום ששי, לפני השקיעה. כיצד תפילת ערבית מוכיחה את זמן המנחה? על כרחנו שזמן ערבית אינו יכול להתחיל עד שזמן מנחה מסתיים. שוב ניכר שמערכת התפילות היא מערכת אחת הכוללת מספר תפילות, ולא תקנה של תפילות נפרדות. לכן זמנה של תפילה אחת מגדירה את זמני התפילות האחרות.

האם לפי רבי יהודה היום מסתיים בפלג המנחה? לא בהכרח. לא מצאנו שרבי יהודה מחייב לשבות ממלאכה בכניסת שבת החל מפלג המנחה.⁴ גם ניסוח הגמרא כאן הוא שרב התפלל של שבת "בערב שבת מבעוד יום". כלומר – ברור שזהו יום. השאלה היא אם זהו זמן תפילת ערבית.

לפי רבי יהודה, זמן המנחה אינו נמשך עד השקיעה, אלא עד סוף זמן הקרבת דם התמיד (שעה ורבע אחרי תחילת הקרבתו. למדנו לעיל שזמן הקרבת תמיד של בין הערביים היה בתשע וחצי שעות ביום, שעה ורבע לאחר מכן, ב'פלג המנחה' נזק דמו). אחרי זריקת הדם (שנחשב סוף הקרבת הקרבן) התחילו להקריב את האברים והפדרים, שנשרפו במשך הלילה. האם זה אומר שמבחינת בית המקדש הלילה מתחיל בפלג המנחה? לכאורה יש שתי תשובות אפשריות –

א. כן. מבחינת המקדש (וממילא, לפי רבי יהודה, מבחינת דיני תפילות) היום הבא מתחיל בפלג המנחה.
ב. לא. לבית המקדש (וממילא גם עולם התפילות) יש לוח זמנים העומד בפני עצמו. הוא אינו קשור בהכרח לזמני היום, ואף לא לחלוקת הימים, שאנו רגילים אליה.

לפי ההבנה הראשונה, יתכן ויהיו השלכות נוספות מתפילת ערבית מבעוד יום. אמנם לא מצאנו שרבי יהודה מחייב לקבל שבת בפלג המנחה, אך יתכן ואין חפיפה בין ה"יום" לעניין תפילה וה"יום" לעניינים הלכתיים אחרים.⁵

לפי ההבנה השנייה, ניתן להתפלל ערבית בזמן הקרבת אברים ופדרים. הלכה זו איננה קשורה להגדרת "לילה", או הגדרת מעבר היום (לעניין שבתות וימים טובים, לדוגמא). המשמעות תהיה שניתן להתפלל ערבית של יום רביעי בצהרי יום שלישי. אין בכך סתירה – הרי תפילת ערבית היא כנגד האברים והפדרים של יום שלישי, שהוקרו בסוף יום שלישי ולילו של יום רביעי. כאמור, לפי הבנה זו, תפילת ערבית איננה מתיימרת להקביל לזמני היום, ואף לא בהכרח מוגבלת לימים. מסתבר שהדין יהיה שונה כאשר מבקש להקדים ולהתפלל את תפילת ליל שבת – לא ניתן להתפלל ערבית המיוחדת לשבת אם עדיין לא קיבל שבת, אך זה נובע מתקנת נוסחי תפילה, ולא מהותית מדיני תפילת ערבית. ההיפך הוא הנכון – בכדי להתפלל תפילת ערבית ביום ששי, יש צורך לעבור שתי משוכות – א. שיהיה זמן ערבית. ב. הכנסת השבת (אחרת לא יכול לומר את ברכת "מקדש השבת"). משקיבל שבת, ביכולתו לעבור את המשוכה השנייה ולהתפלל ערבית.

❖ הרחבות – האם וכיצד ניתן להתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת?

⁴ אמנם בשיעורנו על תוספת שבת ביארנו שניתן להוסיף שבת החל מפלג המנחה. אך המשמעות היא שניתן לקבל שבת מתי שירצה אחרי פלג המנחה.

⁵ מקורות רבים לכך שאין חפיפה בין ה"יום" של המקדש לבין הגדרת ה"יום" לעניינים הלכתיים אחרים. נצביע על המתבקש ביותר, בו פתחנו את השיעור הקודם – לעניין קריאת שמע או מדברים על "בשכבך ובקומך" – שכיבה שאחריה קימה. לעניין תפילה הסדר הוא שחרית מנחה וערבית – הן במשנה המפורטת את זמנם, והן במדרשים המקבילים אותם לאברהם יצחק ויעקב וכן לתמיד של שחר, של בין הערביים, והאברים והפדרים. במקדש ברור שבערב מסיימים את עבודת היום, אוכלים ושורפים את מה שנותר מעבודת היום. הטענה כאן היא שכשם שסדר היום שונה, יתכן שאף גדרי היום עצמו שונים.

השלכות לשאלה זו נראה בהמשך. ראשית נבחן את הכרעת הגמרא. הכרעת הגמרא היא "דעבד כמר – עבד". מה משמעותה של פסיקה זו? "דעבד כמר – עבד" כולל בתוכו שני דברים – א. ניתן להתפלל מנחה עד השקיעה (בניגוד לשיטת רבי יהודה). ב. ניתן להתפלל ערבית החל מפלג המנחה (בניגוד לדעת חכמים).

שיטה ראשונה – אין מדקדין בזמן ערבית

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ז

הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה

הלכה ז

המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה ... ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדין בזמנה, ובלבד שיקרא ק"ש בזמנה אחר צאת הכוכבים

בהלכה ד הרמב"ם מגדיר את זמן המנחה. מצד אחד, הוא אומר שזמן מנחה קטנה הוא מתשע שעות ומחצה ועד פלג המנחה. כרבי יהודה. לכאורה משמע שעיקר הפסיקה היא כרבי יהודה! הוא מוסיף ש"יש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה". כלומר – דעבד כמר, כחכמים, עבד.

לכאורה הרמב"ם מבין שעיקר הפסיקה לעניין מנחה היא כרבי יהודה, כשם שעיקר הפסיקה לעניין שחרית היא כרבי יהודה! אלא שהגמרא מכריעה "דעבד כמר – עבד", ניתן לסמוך על חכמים, "יש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה".

בהלכה ז הרמב"ם מגדיר את זמן ערבית. שם נכונה לנו הפתעה עוד יותר מעניינת. מזאת שהרמב"ם מזכיר את תפילת ליל שבת בערב שבת ומוצ"ש בשבת ברור שכוונתו לשקף את הנאמר בגמרא. אם כך, מדוע "דעבד כמר – עבד"? מפני שתפילת ערבית רשות. במשנה נאמר שלתפילת ערבית אין קבע. לכן לא מדקדין בזמנה.

דומה שהרמב"ם מבקש לפתור את הקושיה – מדוע בהלכה זו ניתן לבחור את הפסיקה לפי הצורך? תשובת הרמב"ם היא – יתכן ונכון יותר להתפלל ערבית אחרי צאת הכוכבים. אבל לא מדקדין.⁶

דברים דומים מצאנו במספר ראשונים אחרים.

בתחילת המסכת הראשונים דנים על מנהג התפוצות להסמיך את תפילת מנחה לתפילת ערבית ולהתפלל תפילת ערבית מבעוד יום (נעסוק בנושא זה ביחידה הבאה). הרשב"א כותב בשם ר"ת –

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף ב עמוד א

אנן כרבי יהודה עבדין, דאמר "תפלת המנחה עד פלג המנחה", דאלמא משם ואילך הוי לילה, והוא שעה ורביע קודם לצאת הכוכבים, ואמרינן בגמרא "מאן דעבד כרבי יהודה עבד", ורב נמי צלי של שבת בערב שבת כרבי יהודה, ואף על גב דעבדינן כרבי יהודה בקריאת שמע⁷, ובתפלה כרבנן (שהרי התפללו מנחה אחרי פלג המנחה, ומיד קראו קריאת שמע של ערבית, לפני השקיעה) דתרי קולי דסתרי אהדדי? י"ל דלגבי תפילה הקלו

הרמב"ם מתמקד בכך שתפילת ערבית רשות ולכן לא מדקדין בזמנה. מלשון הרשב"א בשם ר"ת משמע שזו קולא כללית ביחס לתפילה (כאמור, את חידושו העצום, שפלג המנחה מתחיל את היום הבא ומשפיע על זמן קריאת שמע, ננתח בהמשך). נראה שחז"ל קבעו זמנים לתפילות, אך מה שחשוב הוא המערכת, ולא דקדוק הזמנים. בשיעור הקודם פגשנו את הדיון ב"תרי דסתרי אהדדי" בהקשר אחר. שם הרא"ש והרשב"א חלקו אם ניתן לקרוא קריאת שמע של ערבית ושל שחרית, שניהם אחרי עלות השחר ולפני הזריחה. הרא"ש סובר שזה לא אפשרי, מפני שאלו תרתי דסתרי. הרשב"א אינו רואה בכך סתירה.⁸ כאן נראה שהרשב"א בשם ר"ת אומר שלכל הפחות ביחס לתפילה אין בכך בעיה. בשיטה מקובצת משווה ביניהם –

⁶ דברינו מבוססים על דברי הסמ"ג (עשין יט) והלחם משנה (כאן הלכה ב). בהמשך יובאו דברי הכסף משנה, המפרש את הרמב"ם אחרת.

⁷ גזור ושמור! ר"ת מבין שלפי רבי יהודה אפשר גם לקרוא קריאת שמע החל מפלג המנחה! לכאורה המשמעות היא שפלג המנחה משפיע גם על זמן קריאת שמע וברכותיה, ולא על תפילת ערבית בלבד. נשוב לנקודה זו בהמשך.

⁸ בהמשך הרשב"א מקשה על האפשרות לקרוא קריאת שמע לפני צאת הכוכבים. אך נראה שעצם התרתי דסתרי לא נראה לו בעיית.

שיטה מקובצת מסכת ברכות דף ט עמוד א

אי קשיא לך: היכי אפשר למיפק בחד זימנא בקריאת שמע של יום ושל לילה? יש להשיב דגלי לן קרא דלא תלה מילתא בזמן לילה ויום, אלא בשכיבה וקימה, וכיון דהאי שעתא תרוייהו איתנהו, זמן שכיבה וזמן קימה, עולה לכאן ולכאן. וכן מצינו לענין תפלה לקמן בפלוגתא דרבי יהודה ורבנן, דאמרי התם "דעבד כרבי יהודה עבד, ודעבד כרבנן עבד", ושניהם מתפללים בשעה אחת, זה יוצא בשל ערבית וזה יוצא בשל מנחה. אלא דאיכא למימר דהא לאו ראייה היא, דהתם בתפילה, שהיא מדרבנן, הקלו בה, אבל ממה נפשך מצינו שעה אחת שעולה לכאן ולכאן

מדוע ניתן להתפלל מנחה וערבית באותה מסגרת זמן? שתי אפשרויות מוצעות – א. בדומה לקריאת שמע, שזמניה אינם חופפים לגמרי להגדרות יום ולילה, ותתכן חפיפה ביניהם, כך זמן מנחה וערבית אינם תואמים בהכרח את זמני היום והלילה, ועל כן תתכן חפיפה ביניהם. ב. בתפילה הקלו. בלשון הרמב"ם היינו אומרים – אין מדקדקין בזמנה.

כאמור, משיטה זו יעלה שאין תלות של הגדרת היום והלילה מהגדרת זמן מנחה וערבית. לאור זאת, המגן אברהם מציע קולא נפלאה –

מגן אברהם סימן קח ס"ק י

מעשה באחד שבא לבית הכנסת סמוך לערבית, וירד לפני התיבה והתפלל ערבית, ועדיין לא התפלל מנחה! נראה לי ... דהא עדיין זמן מנחה הוא. ואין לומר שאי יכול להתפלל מנחה, דכבר עשאו לילה ... דדוקא גבי שבת אמרינן בסי' רס"ג סט"ו דאינו רשאי

הפרי מגדים (שם) מבאר כפי שכתבנו לעיל – תפילת שבת ניתן להתפלל בשבת בלבד. על כן אין אפשרות להתפלל תפילת ליל שבת בצהרי יום ששי, ולומר שעדיין יום ששי. אך בימים אחרים בשבוע, זמן זה יכול להיחשב כזמן מנחה או ערבית, כשם שיתכן ששני אנשים יתפללו מנחה מאוחר יותר מערבית, כך אדם אחד, בדיעבד, יכול להתפלל ערבית לפני מנחה!

שיטה שנייה – יש להכריע כאחת השיטות

לכאורה מן הראשונים הללו משמע שאין בעיה להתפלל מנחה וערבית סמוכים זה לזה, גם אם שניהם יצאו בין פלג המנחה והשקיעה.⁹ אין מדקדקים בזמן, הזמן יכול לעלות לכאן ולכאן. הגאונים מתנגדים לזה –

רא"ש מסכת ברכות פרק ד סימן ג

כתב הגאון דמאן דמקדים ומצלי ערבית, תו לא מצי לצלויי מנחה אלא עד פלג המנחה, כרבי יהודה, דאם איתא דרבי יהודה, ליתא לדרבנן, ואם איתא דרבנן, ליתא לדרבי יהודה. לכן אי צלי תפלת המנחה עד הערב, תו לא מצי לאקדומי לתפלת הערב בפלג המנחה, דאי אפשר לו לעשות פעם כרבי יהודה ופעם כרבנן

לפי הראשונים הקודמים, "דעבד כמר – עבד" התחבר לכך שאין קבע לזמן תפילת ערבית, אין הקפדה על זמנה. הזמן הזה גמיש. הגאונים אומרים שזה לא יתכן. "דעבד כמר – עבד, ודעבד כמר – עבד". אך אין אפשרות ל"מר" אחד לעבוד גם כמותו וגם כמותו! זכותו של כל אדם להכריע כרבי יהודה או כחכמים. אך אין אפשרות להכריע כשניהם גם יחד! כך פסקו רבים מן הראשונים. הכסף משנה אף מעדיף לבאר את הרמב"ם באופן המסתדר עם שיטתם –

כסף משנה הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ד

יש לדקדק בלשון רבינו, שהוא ליה לכתוב "וזמן המנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שתשקע החמה!" אבל נראה שכיון למה שכתב הרא"ש בשם הגאון, דמאן דמקדים ומצלי ערבית, תו לא מצי לצלויי מנחה אלא עד פלג המנחה, כרבי יהודה, דאם איתא לדרבי יהודה, ליתא לדרבנן, ואם איתא לדרבנן, ליתא לדרבי יהודה, וכן אי צלי תפלת המנחה עד הערב, תו לא מצי לאקדומי לתפלת הערב בפלג המנחה, דאי איפשר לו לעשות פעם כרבנן ופעם כרבי יהודה

ברם, ראשונים רבים סבורים שבדיעבד ובשעת הדחק יוצא ידי חובה גם באופן זה –

מצד שני, הרשב"א מצטט את דברי הגאונים שנלמד בהמשך. משמע שמכריע כמותם, למרות שעצם העיקרון אינו מפריע לו, לולא פסק הגאונים.

⁹ יש לציין שהראב"ד מקבל את נימוקו של הרמב"ם. אלא שהראב"ד מעיר שקיום הלכה זו פוגע בסמיכת גאולה לתפילה. בהערה זו נעסוק בשיעור הבא, בו נרחיב את הדיבור על סמיכת גאולה לתפילה.

תלמידי רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד ב

ועכשיו כיון שמנהגנו להתפלל תפלת מנחה אחר פלג המנחה כרבנן אין לנו להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה כרבי יהודה, אלא לעשות הכל כרבנן, מיהו בדיעבד, אם התפלל תפלת ערבית בכונה לצאת מפלג המנחה ואילך – יצא, ולא מחייבין ליה לחזור ולהתפלל

ראבי"ה חלק א - מסכת ברכות סימן פג

מי שינהוג כל ימיו כחד מינייהו לא ממחין בידו, ולא שיעשה פעמים כרי יהודה ופעמים כרבנן, דהווי להו תרי חומרי דסתרי אהדדי בתפלת המנחה ובתפלת ערבית. ומיהו בשעת הדחק אין קפידא

תר"י פוסק שבדיעבד יוצא ידי חובה. הראבי"ה אומר שלכתחילה אפשר לסמוך על התנא השני בשעת הדחק. היסוד לשיטת הגאון הוא ש"דעבד כמר – עבד" מאפשר לפסוק כאילו שיטה שירצה, אך לאחר שפסק כשיטה זו, הרי שזו הפסיקה, וממנה אין לזוז. ברם, מכיוון שגם התנא השני לא נדחה מן ההלכה, בשעת הדחק ניתן לסמוך על דבריו.

שיטה שלישית – מדי יום יש להגדיר אם זמן זה הוא יום או לילה

המאירי חולק על כך, ומעלה בעיה שונה –

בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף כו עמוד ב

כתבו הגאונים שאין לאדם אחד להתפלל מנחה וערבית בזמן זה מה נפשך אם יום אין לילה אם לילה אין יום. ויש אומרים ששעה ורביע זה משמש ליום ולילה לענין תפלה, ובדיעבד ואם התפלל בו מנחה וערבית – יצא. ונראה כדעת ראשון. ומכל מקום הרי מוסיפים לומר שאם התפלל בו פעם אחת מנחה שוב לא יתפלל בה ערבית, שכבר קבלו עליו ביום, וכן בהפך, ולמדו מכאן שמאחר שאנו נוהגים להתפלל מנחה בערב, אין לנו להתפלל תפלת ערבית בפלג המנחה, ואותם שהיו מתפללים של שבת בערב שבת לא היו מאחרין מנחה לעולם עד זמן זה. ואיני נסכם לדעת זה כלל, אלא ביום אחד אין ראוי לו להתפלל בו מנחה וערבית, אבל מיום ליום אין לחוש כלל, ואין כאן משום תרתי דסותרן אהדדי

המאירי סובר שר"ת מקל מדי והרא"ש מחמיר מדי. אין בעיה שביום זה אדם ינהג לפי חכמים וביום אחר ינהג כרבי יהודה. הבעיה היא רק אם התפלל מנחה אחרי פלג המנחה, הרי קבע שזמן זה הוא יום לענין תפילה, ממילא אינו יכול להתפלל ערבית לפני השקיעה, שהרי קבע את הזמן הזה כיום.

יש לציין שהרא"ש אינו מזכיר את הבעיה של הגדרת הזמן כיום או כלילה לענין תפילה. הנושא מבחינתו הוא אחדות בפסיקה. מי שפוסק כרבי יהודה אינו יכול לנהוג כחכמים, ולהיפך. דברי המאירי דומים יותר לדיון שלמדנו בשיעור #3 על קריאת שמע בין עלות השחר וההנף – יש להחליט כיצד להגדיר את הזמן הזה, ולפעול בהתאם. אין אפשרות להגדיר זמן אחד כשניהם.

תר"י גם מוטרד מבעיית הגדרת הזמן –

תלמיד רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד ב

אין לו לאדם לעשות בענין שיהו מנהגותיו סותרין זה את זה, שאם יתפלל מנחה לפעמים מפלג המנחה ואילך כרבנן ולפעמים יתפלל ערבית באותו זמן קודם שקיעת החמה כרי יהודה, נמצאו דבריו סותרין זה את זה, שפעמים דן אותן יום ופעמים דן אותו לילה

בבסיס הסתירה שמציגים תר"י והמאירי עומדת ההנחה שתפילת ערבית תלויה בהגדרת הלילה. למדנו לעיל שר"ת לוקח את ההנחה הזו צעד קדימה בכדי להצדיק את קריאת שמע לפני השקיעה. הרא"ש דוחה את דבריו –

רא"ש מסכת ברכות פרק א סימן א

לא נהירא לי מה שהביא רבינו תם ז"ל ראייה מתפלת המנחה שהיא עד פלג המנחה (לקריאת שמע). דתפלות כנגד תמידים תקנום, ותמיד היה קרב והולך עד פלג המנחה, אבל לענין קריאת שמע לאו זמן שכיבה הוא!

מן הדברים עולות שתי סברות לבאר את שיטת רבי יהודה –

לפי ר"ת, המאירי ותר"י – רבי יהודה סובר שמבחינת תפילות, הלילה מתחיל מפלג המנחה.

לפי הרא"ש – התפילות תוקנו כנגד הקרבנות. אברים ופדרים מוקרבים החל מפלג המנחה, ולכן מאותה השעה אשר להתפלל ערבית. אין לכך קשר להגדרת היום והלילה.

לדבר הזה בהחלט תתכן נפקא מינה. אם הרא"ש מקבל את דברי הראבי"ה, שבשעת הדחק מותר לסמוך על השיטה החולקת, בהחלט יתכן שלשיטתו ניתן להתפלל מנחה וערבית בין פלג המנחה והשקיעה באופן חד פעמי. המאירי אומר שזה בלתי אפשרי, שהרי חייב להחליט אם זהו יום או לילה. הרא"ש אינו סובר שיש

להכריע אם זה יום או לילה, אלא כרבי יהודה או חכמים. אם בשעת הדחק מותר לסמוך על שניהם, יתכן ובאותו היום ניתן להתפלל את שתי התפילות בין פלג המנחה והשקיעה, שהרי אינו קובע את הזמן הזה כ"לילה".

למדנו ארבע שיטות בגדר "דעבד כמר עבד" –

- א. ר"ת, שטמ"ק, רמב"ם (למעט הבנת הכסף משנה בדבריו) – אין הקפדה על זמן ערבית, לכן ניתן להתפלל מנחה עד השקיעה, וערבית מתי שירצה אחרי הפלג.
- ב. רא"ש – אדם צריך לפסוק לעצמו כאחד התנאים, ואין אפשרות לפסוק יום כך ויום אחרת.
- ג. תר"י – אדם צריך להכריע אם הזמן בין פלג המנחה עד שקיעה הוא יום או לילה לעניין תפילות, ולנהוג בהתאם במשך כל ימיו.
- ד. מאירי – מדי יום אדם צריך להחליט אם הזמן בין פלג המנחה והשקיעה הוא יום או לילה לעניין תפילותיו, ולנהוג בהתאם. ביום הבא הוא רשאי להחליט אחרת.

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג סעיף א

עיקר זמנה מטי' שעות ומחצה ולמעלה עד הלילה לרבנן, ולרבי יהודה עד פלג המנחה, שהוא עד סוף י"א שעות חסר רביעי. ואסיקנא, דעבד כמר, עבד; ודעבד כמר, עבד; והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו, שאם עושה כרבנן ומתפלל מנחה עד הלילה, שוב אינו יכול להתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה; ואם עושה כר' יהודה ומתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, צריך לזוהר שלא יתפלל מנחה באותה שעה; ועכשיו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה, אין להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה; ואם בדיעבד התפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה, יצא. ובשעת הדחק, יכול להתפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה. הגה: ולדין צמדינות אלו שנוהגין להתפלל ערבית מפלג המנחה, אין לו להתפלל מנחה אחר כך; וכדיעבד או בשעת הדחק, יא' אם מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו עד לאח הכוכבים

המשנה ברורה מבאר שגם הרמ"א מתכוון שבשעת הדחק ניתן להקל אם אינו יוצר תרתי דסתרי באותו היום (כדברי המאירי). דהיינו, לכתחילה הוא חושש לדעת תר"י והרא"ש, ובדיעבד מקבל את שיטת המאירי –

משנה ברורה סימן רלג ס"ק יא

מכל מקום אין להקל בזה, רק אם על כל פנים באותו היום התפלל מנחה קודם פלג, אבל אם באותו היום גופא התפלל מנחה אחר פלג, שוב אסור לו להתפלל ערבית קודם הלילה, דהוי תרתי דסתרי באותו יום גופא ברם, במקום צורך הרבים המשנה ברורה מקל כדעת ר"ת –

וכל זה אם מתפלל ביחיד, אבל צבור שהתפללו מנחה וכשילכו לביתם יהיה טורח לקבצם שנית לתפלת ערב, ויתבטל תפלת הצבור לגמרי, הקילו האחרונים שמותר להתפלל ערבית סמוך למנחה

בסימן רלה ס"ק ח המשנה ברורה מציין שלא רק שתפילת הציבור עלולה להיבטל, יש חשש שאנשים ישכחו להתפלל לחלוטין. ודאי שעדיף לסמוך על שיטות הראשונים הללו בכדי למנוע מצב בו אנשים אינם מתפללים כלל!

חכמי ספרד המכניסים שיקולים קבליים לדיון ההלכתי הקלו לכתחילה להתפלל ערבית לפני שקיעה בכל מקרה-

שערי תשובה סימן רלה ס"ק ב

כתבו בשם האר"י ז"ל שהיה נזהר שלא להתפלל מנחה אלא עם שקיעת החמה ... ועוד כתבו בשמו בענין ג' משמורות כו' דיש להתפלל כל הג' תפלות עת שהוא קרוב יותר ליום ממה שהוא קרוב ללילה, כי כל הג' תפלות צריכים להיות ביום, וקריאת שמע יקרא אחר צאת הכוכבים ו...כן הוא בפירוש בזוהר חדש פי' בראשית ובשאר מקומות בזוהר, ואם כן איך היה עושה תרי קולא דסתרי אהדדי? וצ"ל דסמך על רבנו תם, דבתפלה הקילו

כדבריו מכריע הבן איש חי (פרשת ויקהל אות ז), ואילו בכף החיים (סימן רלג אות ט) פוסק כדברי המאירי.

ליל שבת

למדנו לעיל את דברי הרמב"ם –

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ז

יש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא קריאת שמע בזמנה אחר צאת הכוכבים

ביארנו שהרמב"ם מתייחס במיוחד לליל שבת ומוצאי שבת לאור המעשים המסופרים בגמרא. וכך מבאר הכסף משנה –

כסף משנה הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ז

לאו דוקא של שבת בערב שבת או של מוצאי שבת בשבת, דהוא הדין בכל יום אלא שרבינו העתיק לשון הגמרא ברם, ראשונים אחרים מבארים את המעשה בגמרא באופן שונה –

ספר הלכות גדולות סימן א - הלכות ברכות פרק רביעי עמוד מז

רב הכי סבר אי בעאי לצלויי של שבת בערב שבת מצלי, כלומר, מוסיפין מחול על הקדש

ניתנת כאן הצדקה לפסוק כרבי יהודה דווקא בימי ששי! ברם, יתכן חזו סיבה טובה להקדים את קבלת השבת. אך האם זה מצדיק לפסוק כרבי יהודה דווקא בימי ששי?

מגן אברהם סימן רסז ס"ק א

צ"ל לדידיה דמעיקרא הוי בעי למיפשט מרב דהלכה כרבי יהודה, אבל להמסקנא דאי בעי עביד כמר וכו' רשאי להקדים בערב שבת אף על פי שבחול עושה כרבנן, וכן דעת הרמב"ם למעיין שם, דלא כמו שכתב בכסף משנה. ונ"ל לתת טוב טעם, דהא תפלת ערבית נתקנה כנגד איברים ופדרים שמתעכלין בלילה, ובשבת אסור ליתנן, דאמרינן ולא עולת חול בשבת

כלומר, אמנם חכמים אומרים שבמשך השבוע יש להתפלל ערבית בלילה. אמנם רבי יהודה מתבסס על זמן הקרבת האברים והפדרים, אך האברים והפדרים נשרפו בלילה, כך שאין די בטענה זו לדחות את דעת חכמים. אך לפני כניסת שבת האברים והפדרים הוקרבו מבעוד יום! אם כך, כשם שבמקדש הקפידו להקריב את האברים והפדרים מבעוד יום בימי ששי, מוצדק הוא להקפיד להתפלל ערבית מבעוד יום דווקא בליל שבת!

המגן אברהם והמשנה ברורה (סימן רסז ס"ק ג) מדגישים שטעם זה מצדיק מדוע לסמוך על המאירי בליל שבת, ולהתפלל ערבית לפני השקיעה. אין בכך הצדקה להתפלל מנחה וערבית בין פלג המנחה ושקיעה, ובכך לעשות תרתי דסתרי.

בהמשך לדברי הרמב"ם, הראב"ד מעיר על דבריו –

השגות הראב"ד הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ז

ויש לו להתפלל וכו'. כתב הראב"ד ז"ל: אמר אברהם: אין ראוי לעשות כן אלא לצורך שעה, והלא צריך לסמוך גאולה לתפלה!

כיצד ניתן לקרוא קריאת שמע לפני צאת הכוכבים? כיצד ניתן לברך את ברכות "המעריב ערבים" לפני ערב הערב?

נגענו כבר בתירוץ של ר"ת. יש חמש עשרה (!!!!) הנחיות שונות בראשונים כיצד נכון להתפלל ערבית מבעוד יום. נפרוש את חלקן בשיעור הבא, אחרי שנברר יותר את דיני ברכות קריאת שמע וסמיכת גאולה לתפילה.

לסיכום:

במשנה (מסכת ברכות פרק ד משנה א) מובאת מחלוקת חכמים ורבי יהודה אם זמן המנחה מסתיים בפלג המנחה או בערב. בגמרא (שם דף כז ע"א) רב חסדא אומר שלכאורה אנו פוסקים כרבי יהודה לעניין הקבלת לוח הזמנים של המקדש ללוח הזמנים של התפילות. אם כך, נכון לפסוק כדבריו. מובאים מספר מעשים, בהם האמוראים נהגו כרבי יהודה וכחכמים. למעשה הגמרא אומרת – דעבד כמר עבד. מהי משמעות פסיקה זו?

א. אין הקפדה על זמנה של ערבית – ברמב"ם זה נשמע כדין בתפילת ערבית, אך בביאור הרשב"א לשיטת ר"ת וכן בשטמ"ק עולה שבאופן עקרוני לא מחמירים בעניין זה. מדבריהם עולה שאין כל בעיה להתפלל הן את תפילת המנחה והן את תפילת ערבית בין פלג המנחה והשקיעה (עד כדי שהמגן אברהם פוסק שבדיעבד יכול להתפלל מנחה אחרי ערבית בשעה זו!).

ב. הרא"ש בשם הגאונים, וכך הכסף משנה מבאר את הרמב"ם – ניתן להצדיק פסיקה כרבי יהודה, ניתן להצדיק פסיקה כחכמים. לא ניתן להצדיק פסיקה כשניהם יחד. כפי שכותב הראב"ה – אין אפשרות להתפלל יום כך ויום אחרת, כמו שאי אפשר לשנות מנהגי פסיקה מדי יום. ברם, מכיוון ששיטה זו מבוססת על פסיקה כרבי יהודה או כחכמים, בשעת הדחק ניתן לסמוך על השיטה השנייה.

ג. מאירי – זמן ערבית מגדיר את המעבר ליום החדש. לא יתכן להגדיר את הזמן כצהריים וגם כלילה, הן כיום שני והן כיום שלישי. לאור זאת, אין בעיה שמדי יום זמן זה יוגדר באופן שונה, אך אין אפשרות להתפלל את שתי התפילות באותו פרק זמן.

לחידוד ההבדל בין ב' ו-ג' – האם האברים והפדרים קרבו החל מפלג המנחה מפני שמבחינת המקדש פלג המנחה מתחיל את היום הבא (כך עולה מדברי המאירי), או שאין קשר, לוח הזמנים של המקדש (וממילא, גם של התפילות) אינו תלוי בהגדרות של יום ולילה (כך לכאורה עולה מדברי הרא"ש).
נראה שת"י נוטה לכיוון של המאירי, אך סובר שיש להיות עקבי ולהגדיר את הזמן הזה באופן אחיד למשך כל ימיו.

השו"ע והרמ"א פוסקים מעיקר הדין שיש לקבוע הלכה כאחד התנאים לכל ימינו, כדברי הרא"ש. הרמ"א מוסיף שבדיעבד או בשעת הדחק יוצא אם סומך על השיטה השנייה. המשנה ברורה מחדד שהכוונה היא להתפלל ביום מסוים כשיטה השנייה (בדומה למאירי), ולא לייצר סתירה בתוך היום עצמו (כשיטת ר"ת). ברם, אם תפילת הציבור עלולה להתבטל, הוא אומר לסמוך על ר"ת והרמב"ם.

בשערי תשובה מביא בשם האר"י והזהר שיש שיקולים הלכתיים להתפלל ערבית לפני השקיעה. הוא מבאר שהם סומכים על דברי ר"ת.

מקום נוסף בו נהוג לשנות את המנהג ולפסוק כרבי יהודה הוא בכניסת שבת. שני טעמים נאמרו לכך –

- א. בה"ג – כדי להוסיף מהחול על הקודש.
- ב. מגן אברהם – בכניסת שבת היו מקפידים לשרוף את האברים והפדרים לפני השקיעה, לכן דווקא ביום זה יותר מתאים לבחור להתפלל ערבית לפני השקיעה.

סוף זמן מנחה לשיטת חכמים

משנה מסכת ברכות פרק ד משנה א

תפלת המנחה עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה

עד כה העמקנו במחלוקת חכמים ורבי יהודה. למדנו שניתן לפסוק כמי מהם שנבחר, על פי הגדרים שהוגדרו לעיל. כעת נעבור לדעת חכמים. חכמים אומרים שתפילת המנחה "עד הערב". מה משמעות הביטוי? לכאורה הבסיס לדיון מופיע בגמרא –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

מפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב - שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה, שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה

מלשון המחלוקת משמע שהמחלוקת מקבילה למחלוקת אודות תמיד של שחר, שלמדנו בשיעור הקודם. שם למדנו שישנה מחלוקת בין רבי יהודה וחכמים אם תמיד של שחר קרב עד ארבע שעות או עד חצות. על פניו מחלוקת זו מקבילה למחלוקת שם.

אך בשונה מהמחלוקת שם, כאן אין לנו עדות ולא אזכור של מחלוקת מקבילה ביחס לתמיד של בין הערביים! נשוב לשאלה זו בהמשך.

לעצם השאלה, מהו "עד הערב", נראה שחלקו בכך הראשונים –

רש"י מסכת ברכות דף כו עמוד א

עד הערב - עד חשכה

מלשון רש"י משמע שניתן להתפלל מנחה עד בוא החושך. גם אחרי שקיעת החמה יש אור. לכאורה החשכה היא מה שנקרא "צאת הכוכבים". מהו "צאת הכוכבים"? כמובן שהכוכבים אינם יוצאים לשום מקום. תנועתם איננה משפיעה על יכולתנו לראות אותם. "צאת הכוכבים" הוא הזמן בו שורר חושך מספיק לאפשר לנו לזהות את הכוכבים.
הרמב"ם סובר אחרת –

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ד

הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה

וכך סובר תר"י -

רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד א

תפלת המנחה עד הערב: אין לפרש עד יציאת הכוכבים, שהוא לילה ממש... אלא עד שקיעת החמה, משום דהכי אמרינן בזבחים (דף נו א) מנין לדם שנפסל בשקיעת החמה וכו' רוצה לומר דמשקיעת החמה ואילך אינו זמן זריקת דם תמיד של בין הערבים, ותפלת המנחה היא כנגד תמיד של בין הערבים, ועיקר התמיד הוא זריקת הדם, וכי היכי שזריקת הדם אין זמנה אלא עד שקיעת החמה, הכא נמי תפלת המנחה, שנתקנה כנגדה, אין זמנה אלא עד שקיעת החמה

ראוי לשים לב – למדנו לעיל קטע אחר מתוך דברי תר"י, בו רמז שתחילת זמן ערבית הוא החל מהשקיעה, ולא מצאת הכוכבים –

תלמידי רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד ב

ועכשיו כיון שמנהגנו להתפלל תפלת מנחה אחר פלג המנחה כרבנן אין לנו להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה תר"י סובר שהחל מסוף זמן זריקת הדם, השקיעה, מתחיל זמן ערבית (לפי חכמים). רש"י, לכאורה, סובר שניתן להתפלל מנחה עד צאת הכוכבים. לשיטתו, זמן תפילת ערבית (לשיטת חכמים) תתחיל רק אחרי צאת הכוכבים. גם מלשון הרמב"ם נראה שסובר שזמן תפילת ערבית מתחיל מהשקיעה –

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ו

תפלת הערב אף ע"פ שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ז

... ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה

הרמב"ם פוסק שזמן המנחה עד השקיעה. זמן ערבית היא "מתחילת הלילה", אך אינו מבאר מהו "תחילת הלילה", ובהמשך פוסק שעתים שיכול להתפלל ערבית לפני השקיעה. משמע ש"תחילת הלילה" לעניין זה הוא החל מהשקיעה.

חזרה לטענתו של תר"י –

תר"י קובע ש"הערב" לעניין זה זו השקיעה, על סמך דברי הגמרא, האומרת שחכמים מבססים את זמן המנחה על זמן התמיד של בין הערביים. כשם שחובה לסיים את זו בשקיעה, כך חובה לסיים גם את זו עד השקיעה.

הערה זו יכולה לסייע להבין את מחלוקת התנאים. רבי יהודה מבסס את זמן המנחה על שעת שחיטת והכנת התמיד של בין הערביים. חכמים מתבססים על זמן זריקת הדם. הפני יהושע מיישב את שיטת רש"י –

פני יהושע מסכת ברכות דף כו עמוד ב

לכאורה היה נראה לי לומר דשיעורא דתמיד לאו אשחיטת וזריקת התמיד קאי, שנפסל בשקיעת החמה, אלא נגד הקטרת התמיד הוי זמן תפלה... ולפי זה ממילא היינו צאת הכוכבים, דהא קיימא לן עד צאת הכוכבים יממא הוא. ודוקא גבי דם אמרינן דנפסל בתחילת שקיעה, כיון דמייתרא קרא דביום הקריבו

בהרחבות נחיד את דבריו עוד. כאן רק נזכיר – הדם נזרק בפועל עד פלג המנחה. לכן רבי יהודה אומר שזמן המנחה מסתיים בשעה זו. האם חכמים חולקים מכיוון שמותר לזרוק את הדם עד השקיעה, או בגלל שבפועל העלו את האברים מאוחר יותר?

❖ הרחבות – חידוד דברי הפני יהושע

השאגת אריה אומר שתר"י מתבססים על דברי תוספות במסכת זבחים. ברם, הוא סובר שדברי תוספות, שניתן לזרוק את הדם רק עד השקיעה, הם מדרבנן בלבד, ומדאורייתא ניתן לזרוק את הדם עד צאת הכוכבים. אם כך, ניתן להתלבט כיצד חז"ל הגדירו את זמן המנחה –

שו"ת שאגת אריה (ישנות) סימן יז

ולפי זה איכא לספוקי בתפלת המנחה אי זמנה עד שקיעת החמה כמו זמן הרחקה דעבדו רבנן לקרבן תמיד ולא יותר או דילמא זמנה עד הלילה כמו זמן התמיד מן התור' שקרב עד הלילה. ונהי דעבדו רבנן הרחקה בקרבן תמיד כמו בהקרבת כל הקדשים שלא להקריבם משקיעת החמה ואילך כדי שלא יבא לידי הלנת דם ועביד איסורא דאורייתא אבל בתפלה דרבנן לא גזרו ולזה דעתי נוטה

וכך הוא מכריע להלכה –

נתברר בראיות ברורות דזמן תפילת המנחה לרבנן, דאמרי "עד הערב", היינו עד צאת הכוכבים. וכיון דעבד כמר עבד, רשאים להתפלל תפילת המנחה עד הלילה

נראה שכך מכריע הרמ"א –

הגהת הרמ"א על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג סעיף א

במדינות אלו שנוהגין להתפלל ערבית מפלג המנחה, אין לו להתפלל מנחה אחר כך; ובדיעבד או בשעת הדחק, יצא אם מתפלל מנחה עד הלילה, דהיינו עד צאת הכוכבים

מן ההקשר נראה ששעת הדחק מכוון לכך שהיו רגילים להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים, ואם כן אינו נכון להתפלל מנחה בשעה זו. אך מעיקר הדין נראה שהרמ"א מסכים שלפי חכמים ניתן להתפלל מנחה עד צאת הכוכבים. כך מבאר המשנה ברורה את דברי הרמ"א –

משנה ברורה סימן רלג ס"ק יג

או בשעת הדחק וכו' – כלומר, דכיון שהוא שעת הדחק, מותר לו לכתחלה להתפלל מנחה בשעה שנהג עד היום להתפלל מעריב

ברם, רבים מן הפוסקים חולקים על הכרעה זו של הרמ"א –

ערוך השולחן אורח חיים סימן רלג סעיף ט

תמוה ... דהנה הרמב"ם כתב דסוף הזמן הוא עד שקיעת החמה, ולמה כתב רבינו הבית יוסף דעיקר זמנה הוא מט' שעות ומחצה עד הלילה עכ"ל, והרי לילה הוא צאת הכוכבים, והוא הרבה אחר השקיעה! ואולי סבירא ליה להטור ושולחן ערוך כיון דבין השמשות הוא ספק יום ספק לילה, לכן בתפלה דרבנן הקילו ... מכל מקום צריך עיון שלא הביאו דברי הרמב"ם! ולכן בוודאי יש לחוש לדבריו וליזהר שלא להתפלל מנחה אחר השקיעה

סעיף ח

יש לצעוק על מנהג מדינתנו שמאחרין תפלת מנחה עד השקיעה ממש

משנה ברורה סימן רלג ס"ק יד

דע דאף שמהמחבר והרמ"א משמע דלדין דנוהגים להתפלל מעריב אחר צאת הכוכבים מותר להתפלל מנחה אפילו אחר שקיעה עד סמוך לצאת הכוכבים, יש פוסקים רבים שחולקים בזה, ודעתם שתפלת המנחה הוא רק קודם שקיעת החמה, ולכן לכתחלה צריך כל אדם ליזהר להתפלל קודם שקיעת החמה דוקא, דהיינו שיגמור תפלתו בעוד שלא נתכסה השמש מעינינו ... ובדיעבד יוכל לסמוך על דעת המקילים להתפלל אחר שקיעה עד רבע שעה קודם צאת הכוכבים, אך כל מה שיכול להקדים מחוייב להקדים כדי שלא יכנס בספק בין השמשות. אכן אם כבר נראו כוכבים כבר עבר זמן מנחה בודאי דזהו סימן ללילה. אך כל זה בדיעבד ושעת הדחק גדול, אבל לכתחלה בודאי אין לאחר זמן המנחה עד אחר שקיעה

שו"ת במראה הבזק חלק ג סימן יד

שאלה : מי שלא הספיק להתפלל מנחה, משום אונס, לפני השקיעה, האם ישנם מצבים בהם אפשר להתפלל אחרי השקיעה או שמא, תמיד עדיף להתפלל תשלומין בתפילת ערבית?

תשובה : בעניין מי ששכח להתפלל תפילת מנחה, ועבר זמן השקיעה, יש מחלוקת בין פוסקים: יש אומרים שבדיעבד יכול להתפלל מנחה עד 13½ דקות אחרי השקיעה, וטוב יעשה אם יתנה תנאי, שאם עדיין זמן מנחה, תהא תפילתו זו תפילת מנחה, והתפילה שיתפלל אחר צאת הכוכבים תהא לשם ערבית, ואם כבר עבר זמן מנחה, תהא תפילתו זו תפילת ערבית, והתפילה הבאה תשלומין למנחה.

ויש אומרים שמי ששכח להתפלל מנחה, ועבר זמן השקיעה, הפסיד התפילה, ויתפלל ערבית שתיים, אחת לחובה ואחת לתשלומין

ציינו לעיל שזמני מנחה וערבית תלויים זה בזה. לפי רבי יהודה, זמן מנחה מסתיים בפלג המנחה, חמן ערבית מתחיל ממנו. בשיטת חכמים יש מחלוקת – תר"י סובר שזמן המנחה מסתיים בשקיעה, חמן ערבית מתחיל ממנו. רש"י סובר שזמן מנחה מסתיים בצאת הכוכבים, חמן ערבית מתחיל ממנו. מחלוקת זו רחבה הרבה יותר מכך. היא משפיעה גם על שאלת הגדרת פלג המנחה – האם היא שעה ורבע לפני השקיעה, או לפני צאת הכוכבים? משמעות המחלוקת היא – האם היום לעניין זה הוא הזמן בו השמש גלויה, וממילא יתחיל בזריחה ויסיים בשקיעה, או שהגדרת היום לעניין זה היא כל עוד יש אור, וממילא תתחיל בעלות השחר ותסתיים בצאת הכוכבים?

בשו"ת במראה הבזק חלק ח הרחבנו את מה שפסקנו בחלק ג', והעמקנו בשאלה הזו היטב. הדברים מובאים בהרחבות.

❖ הרחבות – תשובת במראה הבזק – האם מותר להתפלל מנחה אחרי השקיעה? והעמקה בהגדרת זמני היום

פעמים רבות קורה שהציבור מתקבץ לתפילת מנחה סמוך לשקיעה. אנשים בדרכם, והשקיעה קרבה. בשלב זה תעלה התלבטות – האם להתפלל לפני השקיעה ביחידות, או אחרי השקיעה במניין?

משנה ברורה סימן רלג ס"ק יז

מוטב להתפלל בזמנה ביחידות, מלהתפלל אחר כך בצבור וכך פוסק הגרש"ז –

הליכות שלמה פרק יג דבר הלכה אות ד

אם רואה שיתאחרו הציבור מלהתפלל קודם השקיעה, יתפלל ביחידות, אף אם הוא המשלים להם למניין, כי אין מוטל עליו להשלים כיוון שאינם מתפללים בזמן

שם סעיף ג

אם מתאחרים הציבור מלהתפלל מנחה, ועל ידי זה יסיים שליח הציבור אחרי השקיעה, עדיף שיתחיל שליח הציבור התפילה מיד בקול רם עד אחר קדושה, ואחר כך יתחילו הציבור תפילתם בלחש ברם נראה שרוב הפוסקים חולקים על הכרעה זו –

שו"ת אור לציון חלק א - אורח חיים סימן כ

לעני"ד נראה דבכ"י האי גוונא יתפלל מנחה בציבור בביה"ש, ולא יתפלל יחיד קודם השקיעה

שו"ת שבט הלוי חלק ט סימן מח

אם הוא עדין בין השמשות גם להגאונים אפשר לסמוך על פשטות לשון הרמ"א או"ח סי' רל"ג ס"א דיכול להתפלל על ידי הדחק גם בבין השמשות

שו"ת יחיה דעת חלק ה סימן כב

מצוה מן המובחר להתפלל מנחה מבעוד יום לפני שקיעת השמש, ובצבור, ומכל מקום אם שהו מלהתפלל מנחה והמתינו למנין כדי להתפלל בצבור, רשאים להתפלל גם אחר שקיעת השמש, בתוך שיעור מהלך שלשת רבעי מיל, שהם שלש עשרה דקות וחצי בשעות זמניות, ומוטב להתפלל בצבור גם לאחר השקיעה, מלהתפלל יחיד קודם שקיעה, שתפלת הצבור נשמעת ומתקבלת תמיד לפני הקדוש ברוך הוא

רבנות –
סימנים רלג רלה

סיכום

תחילת זמן תפילת מנחה

הברייא במסכת ברכות (דף כו ע"ב) תולה את זמן תפילת מנחה בזמן הקרבת התמיד. בין השאר עולה שתחילת זמן התמיד, ובהתאם לכך, זמן תפילת המנחה, הוא החל מחצי שעה אחרי חצות. הגמרא במסכת פסחים (דף נח ע"א) תולה את תחילת זמן התמיד בנטיית צללי ערב.

מצד שני, במסכת יומא (דף כח ע"ב) הגמרא שואלת מדוע לא שוחטים ברגע שהכתלים משחירים, דהיינו, בהגיע חצות, עוד לפני שהצל מתחיל להאריך! הגמרא עונה שיש בעיה לכוון את הזמן. מהי הבעיה?
 ר"ת מפרש שאנשים הרואים ששוחטים בשעה זו יחשבו שהקדימו ושחטו לפני חצות, לכן אסור להקריב עד שיהיה ניכר שעבר חצות. אך עולה שהזמן הראוי הוא חצות.
 הרשב"ם אומר שיש לנו קושי לזהות את הזמן הנכון. מסקנתו זהה – מצד הדין הזמן הנכון הוא בחצות היום, בפועל יש להמתין חצי שעה, מטעם צדדי.
 הרמב"ם מבאר שזמן זה הוא הזמן בו מתחילים לזהות את הארכת הצל הוא זמן התמיד. ניתן להבין את הצורך בזיהוי בשני אופנים –

- הגדרת "בין הערביים" היא הזמן בו מזהים את הארכת הצל (ולא הגדרה אובייקטיבית של מעבר זמן חצות היום).
 - מעיקר הדין זמן ההקרבה הוא בחצות, אך כפי שמבאר ר"ת, יש להמתין עד שאנשים יזהו את מעבר חצות היום.
- הרי"ף פוסק בהתאם לדברים הללו – מעיקר הדין זמן המנחה הוא מחצות היום, בפועל יש להמתין עוד חצי שעה. כדבריו פוסק המגן אברהם.
 הפרי חדש מציע שבאופן זה אכן אין זמן ביום הפנוי מתפילה – תפילת שחרית ניתן להתפלל עד חצות (עיין ביחידה הקודמת), תפילת מנחה החל מחצות, גם אם למעשה תיקנו להמתין. למעשה הוא אמתלבט אם לסמוך על כך בשעת הדחק.
 השו"ע והברכי יוסף פוסקים למעשה שלפני חצות וחצי לא יוצאים ידי חובת התפילה. מסתבר שחז"ל ביטלו את האפשרות לצאת ידי חובת התפילה בשעה זו.
 למעשה המשנה ברורה וכפ החיים אומרים שאין להתפלל כך לכתחילה, אך אם טעה והתפלל אחרי חצות לפני מעבר חצי השעה, יצא ידי חובתו.

מנחה גדולה או קטנה?

במשנה במסכת פסחים (פרק ה משנה א) נאמר שהתמיד בדרך כלל מוקרב בתשע שעות ומחצה, ובערב פסח, בו יש צורך להקדים את הקרבתו, מקריבים אותו בשש שעות ומחצה. במקביל לכך, בגמרא (מסכת ברכות דף כו ע"ב) נאמר שזמן מנחה גדולה הוא בשש שעות ומחצה, ומנחה קטנה הוא מתשע שעות ומחצה.
 רש"י (על מסכת פסחים דף נח ע"א) מבאר שאמנם היה נכון להקריב את התמיד בשעה המוקדמת ביותר (שש שעות ומחצה), שהרי זריזים מקדימים למצוות, אך מכיוון שאין אפשרות להקריב קרבנות נוספים אחרי תמיד של בין הערביים, היו דוחים את הקרבתו.
 שיקול זה איננו קיים ביחס לתפילת מנחה. בהתאם לכך, הרי"ף (והרא"ש) פוסקים שיש להעדיף את הקדמת המנחה ככל הניתן. הטור מרחיב ומבאר שתפילת מנחה היא תפילה העלולה להתפסס, שכן יש למצוא זמן באמצע היום להתפלל, ולכן עדיף להתפלל בהקדם האפשרי.
 הרמב"ם, לעומת זאת, מבין שיש להקביל את זמן המנחה לאופן בו הקריבו את הקרבנות במקדש. לכן הרמב"ם פוסק שיש להעדיף להתפלל בזמן מנחה קטנה. השו"ע פוסק כדבריו, ובהתאם לכך הפוסקים נוטים לומר שבליט סיבה אחרת, יש להעדיף להתפלל מנחה קטנה (את מנהג הישיבות להתפלל מנחה לפני זמן מנחה קטנה הם מצדיקים בכך ששינוי לוח הזמנים יפגע בלימוד התורה, וכן על זו הדרך).
 בירושלמי נאמר שתפילת המנחה הוקשה לקטורת, וכן שיש יתרון בתפילה בזמן דמדומי חמה. לאור זאת ר"ח פוסק שיש להעדיף את התפילה בסמוך לשקיעה.

סוף זמן מנחה ותחילת זמן ערבית

במשנה (מסכת ברכות פרק ד משנה א) מובאת מחלוקת חכמים ורבי יהודה אם זמן המנחה מסתיים בפלג המנחה או בערב. בגמרא (שם דף כז ע"א) רב חסדא אומר שלכאורה אנו פוסקים כרבי יהודה לעניין הקבלת לוח הזמנים של המקדש ללוח הזמנים של התפילות. אם כך, נכון לפסוק כדבריו. מובאים מספר מעשים, בהם האמוראים נהגו כרבי יהודה וכחכמים. למעשה הגמרא אומרת – דעבד כמר עבד. מהי משמעות פסיקה זו?
 א. אין הקפדה על זמנה של ערבית – ברמב"ם זה נשמע כדין בתפילת ערבית, אך בביאור הרשב"א לשיטת ר"ת וכן בשטמ"ק עולה שבאופן עקרוני לא מחמירים בעניין זה. מדבריהם עולה שאין כל בעיה להתפלל הן את תפילת המנחה והן את תפילת ערבית בין פלג המנחה והשקיעה (עד כדי שהמגן אברהם פוסק שבדיעבד יכול להתפלל מנחה אחרי ערבית בשעה זו!).
 ב. הרא"ש בשם הגאונים, וכך הכסף משנה מבאר את הרמב"ם – ניתן להצדיק פסיקה כרבי יהודה, ניתן להצדיק פסיקה כחכמים. לא ניתן להצדיק פסיקה כשניהם יחד. כפי שכותב הראב"ה – אין אפשרות להתפלל יום כך ויום אחרת,

- כמו שאי אפשר לשנות מנהגי פסיקה מדי יום. ברם, מכיוון ששיטה זו מבוססת על פסיקה כרבי יהודה או כחכמים, בשעת הדחק ניתן לסמוך על השיטה השנייה.
- ג. מאירי – זמן ערבית מגדיר את המעבר ליום החדש. לא יתכן להגדיר את הזמן כצהריים וגם כלילה, הן כיום שני והן כיום שלישי. לאור זאת, אין בעיה שמדי יום זמן זה יוגדר באופן שונה, אך אין אפשרות להתפלל את שתי התפילות באותו פרק זמן.
- לחידוד ההבדל בין ב' ו-ג' – האם האברים והפדרים קרבו החל מפלג המנחה מפני שמבחינת המקדש פלג המנחה מתחיל את היום הבא (כך עולה מדברי המאירי), או שאין קשר, לוח הזמנים של המקדש (וממילא, גם של התפילות) אינו תלוי בהגדרות של יום ולילה (כך לכאורה עולה מדברי הרא"ש).
- נראה שת"י נוטה לכיוון של המאירי, אך סובר שיש להיות עקבי ולהגדיר את הזמן הזה באופן אחיד למשך כל ימיו.
- השו"ע והרמ"א פוסקים מעיקר הדין שיש לקבוע הלכה כאחד התנאים לכל ימינו, כדברי הרא"ש. הרמ"א מוסיף שבדיעבד או בשעת הדחק יוצא אם סומך על השיטה השנייה. המשנה ברורה מחדד שהכוונה היא להתפלל ביום מסוים כשיטה השנייה (בדומה למאירי), ולא לייצר סתירה בתוך היום עצמו (כשיטת ר"ת). ברם, אם תפילת הציבור עלולה להתבטל, הוא אומר לסמוך על ר"ת והרמב"ם.
- בשערי תשובה מביא בשם האר"י והזהר שיש שיקולים הלכתיים להתפלל ערבית לפני השקיעה. הוא מבאר שהם סומכים על דברי ר"ת.
- מקום נוסף בו נהוג לשנות את המנהג ולפסוק כרבי יהודה הוא בכניסת שבת. שני טעמים נאמרו לכך –
- ג. בה"ג – כדי להוסיף מהחול על הקודש.
- ד. מגן אברהם – בכניסת שבת היו מקפידים לשרוף את האברים והפדרים לפני השקיעה, לכן דווקא ביום זה יותר מתאים לבחור להתפלל ערבית לפני השקיעה.

”עד הערב”

במשנה (ברכות פרק ד משנה א) חולקים רבי יהודה וחכמים אם סוף זמן מנחה הוא בפלג המנחה או "בערב". מהו ה"ערב"?

רש"י מפרש "חשכה". לכאורה הכוונה היא – הזמן בו באמת חשוך. אך תר"י דוחה את פירושו, ומפרש שהכוונה היא לצאת הכוכבים. דבריהם מבוססים על שתי שאלות סבוכות ביחס לתמיד של בין הערביים – א. האם מדאורייתא אפשר לזרוק את דם התמיד עד צאת הכוכבים (השאגת אריה מחזק את דברי רש"י מכיוון זה)? ב. גם אם לא, האם חכמים, האומרים שזמן המנחה הוא עד הערב, סוברים שתיקנו את תפילת המנחה כנגד זריקת דם התמיד, או כנגד הקרבתו (הפני יהושע מחזק את דברי רש"י מכיוון זה)?

הרמ"א והשאגת אריה פוסקים למעשה שאפשר להתפלל מנחה עד צאת הכוכבים. אך רוב הפוסקים פוסקים כתר"י – ערוך השולחן, משנה ברורה, הגרש"ז (הכותב שיש להתפלל לפני השקיעה אפילו אם זה יפגע בקיומו של מניין בין שקיעה וצאת הכוכבים). באור לציון, שבט הלוי, והרב עובדיה חלקו על כך – לצורך מניין, יש להעדיף לסמוך על הרמ"א והשאגת אריה.

ביחידה זו למדנו את זמני תפילות מנחה וערבית. ביחידה הבאה נברר יותר את עניין סמיכת הגאולה לתפילה, ונברר כיצד נכון לקרוא קריאת שמע אם מתפלל ערבית מבעוד יום.